

Terug naar de bron

Het religieuze erfgoed voorbij de vanzelfsprekendheid

Bonaventuralezing 2008

Peter Nissen

AOB Bonaventura

colofon Redactie Cees Akerboom en Gerard Persoon, advies Wim de Kok, foto auteur Gerard Verschooten,
foto's strand Roel Wijnterp vormgeving Typetank, druk Hollandia Printing.

Inleiding

Het feestelijke congres, dat gehouden is op 24 juni 2008 in de Statenzaal van het Noordbrabants Museum te 's Hertogenbosch - ter gelegenheid van het 90 jarig bestaan van de katholieke lerarenvereniging Sint Bonaventura - droeg als thema: Terug naar de bron: Ad Fontes. Terug naar de bron betekende voor Sint Bonaventura niet alleen dat teruggekeerd werd naar de bron - de stad 's Hertogenbosch waar de lerarenvereniging in 1918 werd opgericht - maar vooral dat samen met de leden stil gestaan en gezocht werd naar de ideële bron van onze vereniging. Wat in 1918 zo vanzelfsprekend was, is nu niet meer zo.

De vereniging Sint Bonaventura ziet het katholiek onderwijs als een dienst aan de samenleving, is geneigd tot zelfkritiek en wil met partners streven naar wederzijds maatschappelijk engagement gebaseerd op de katholiek sociale leer. Binnen de AOb wordt - samen met de protestants-christelijke afdeling CVHO – gewerkt aan het herkenbaar maken van die gemeenschappelijke bron, door het ontwikkelen van producten (webquests en leermiddelen) die de identiteit in het onderwijs zichtbaar maken en die de docent ondersteunen.

Onze Nederlandse samenleving, maar ook de Europese samenleving, geeft duidelijke signalen af dat bezinning op de bron, op de kernen van spiritualiteit, actueel is.

Geen wonder dat met name de identiteitsvragen aan school en docent steeds prangender worden. Hoe het onderwijs met deze individuele, maar ook maatschappelijke vragen omgaat, is aan de scholen. Hoe binnen de school met deze

vragen van buiten de school omgegaan wordt, is afhankelijk van de manier waarop de school vormgeeft aan haar identiteit.

Zoals Kees Waaijman in de prachtige eerste Bonaventuralezing: 'De spiritualiteit van de leraar' (Nijmegen 2003) de grondslag neerlegde van waaruit de moderne docent zijn vak en de leerling tegemoet treedt, zo geeft Peter Nissen in zijn lezing: 'Terug naar de bron – het religieus erfgoed voorbij de vanzelfsprekendheid' weer, dat we met zijn allen in dit jaar van het religieus erfgoed ons bewust moeten zijn van wat ons - gezien de historie - bindt en van wat ons in ons dagelijkse leven omringt. Uit zijn boeiend verhaal – dat hierna volgt - blijkt dat we ons bewust moeten zijn van de niet vanzelfsprekende aanwezigheid van die katholieke cultuur in onze westerse maatschappij.

Als we onze professionaliteit koppelen aan bezieling, dan zal dat zijn positieve uitwerking hebben op de kwaliteit van het onderwijs. Schoolleiding en docenten moeten kleur bekennen in de pedagogische opdracht die de maatschappij aan het onderwijs stelt. Het is niet de kleur van de oude gesloten katholieke identiteit die we kennen uit onze jeugd. Restauratie is immers uit den boze. Het is de kleur van de identiteit van de school die kiest voor de vorming van de volledige mens, waarin we op zoek gaan naar inspirerende personen en praktijken. In die school mag de speelruimte onbeperkt zijn en is de vraag belangrijker dan het antwoord.

Met voldoening bieden wij u de tekst van de voordracht van prof. Peter Nissen aan als schriftelijke blijk van onze tocht naar de bron.

drs. Cees Akerboom
Voorzitter AOb/Sint Bonaventura
Zomer 2008

Peter Nissen

Prof. Dr. P.J.A. Nissen (geb. 1957) is vanaf 1998 als hoogleraar kerkgeschiedenis, tevens hoogleraar Geschiedenis van het christendom verbonden geweest aan de Faculteit der Theologie van de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Per 1 september 2008 vervult hij de functie van hoogleraar Cultuurgeschiedenis van het christendom aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

Peter Nissen heeft als wetenschapper een indrukwekkende stroom publicaties op zijn naam staan. Voor velen is hij echter bekender als duider in de media van aangelegenheden die zich in de katholieke wereld afspelen. Zo is zijn stemgeluid geregeld te horen in het KRO-RKK-programma Kruispunt, maar ook in andere programma's is Peter Nissen een graag geziene commentator op kerkelijke aangelegenheden, die zich in kritische zin niet onbetuigd laat.

Voor AOb/Sint Bonaventura verzorgde hij in juni 2008 de 'tweede Bonaventura-lezing' over: 'Terug naar de bron. Het religieuze erfgoed voorbij de vanzelfsprekendheid'.

Wie zijn wij en waar staan wij voor?

Sint Bonaventura is als katholieke lerarenvereniging opgericht in 1918. Thans vormt de vereniging de katholieke afdeling van de Algemene Onderwijsbond. Omdat de belangen van de katholieke en de protestants-christelijke afdeling (CVHO) binnen de AOb op veel punten parallel lopen, werken zij al enige tijd nauw samen.

In iedere school gaat het in de pedagogische opdracht om de vraag wat het mensbeeld is waarnaar wij de leerlingen willen laten toegroeien. Voor een katholieke school is het van belang dat leerlingen ervaren dat dit mensbeeld geënt is op de evangelische waarden die de persoon Jezus ons heeft voorgehouden en voor-geleefd. Omdat wij er van uitgaan dat ieder mens geschapen is naar het evenbeeld van God, staat respect voor de menselijke waardigheid hierin voorop. Een dergelijke levensbeschouwelijke oriëntatie is dan ook iets dat de gehele mens raakt en daarmee het gehele curriculum van de school.

Sint Bonaventura is ervan overtuigd dat identiteit een zaak is die waargemaakt moet worden op schoolniveau en dus niet effectief van bovenaf kan worden opgelegd. Alle betrokkenen in een school dragen in dit proces een eigen verantwoordelijkheid, maar het zijn de onderwijsgevenden die in hun dagelijkse ontmoeting met leerlingen een sleutelrol vervullen. Zonder bevlogen leraren kun je geïnspireerd confessioneel onderwijs wel vergeten.

Sint Bonaventura ziet het als haar taak – in samenwerking met andere partners - juist onderwijsgevend in het proces van identiteitsontwikkeling te bereiken, toe te rusten en te inspireren. Het scala van producten en diensten dat de vereniging in samenwerking met de protestantse collega's van CVHO heeft opgebouwd, is voor een groot deel op deze vorm van identiteitsontwikkeling op schoolniveau gericht.

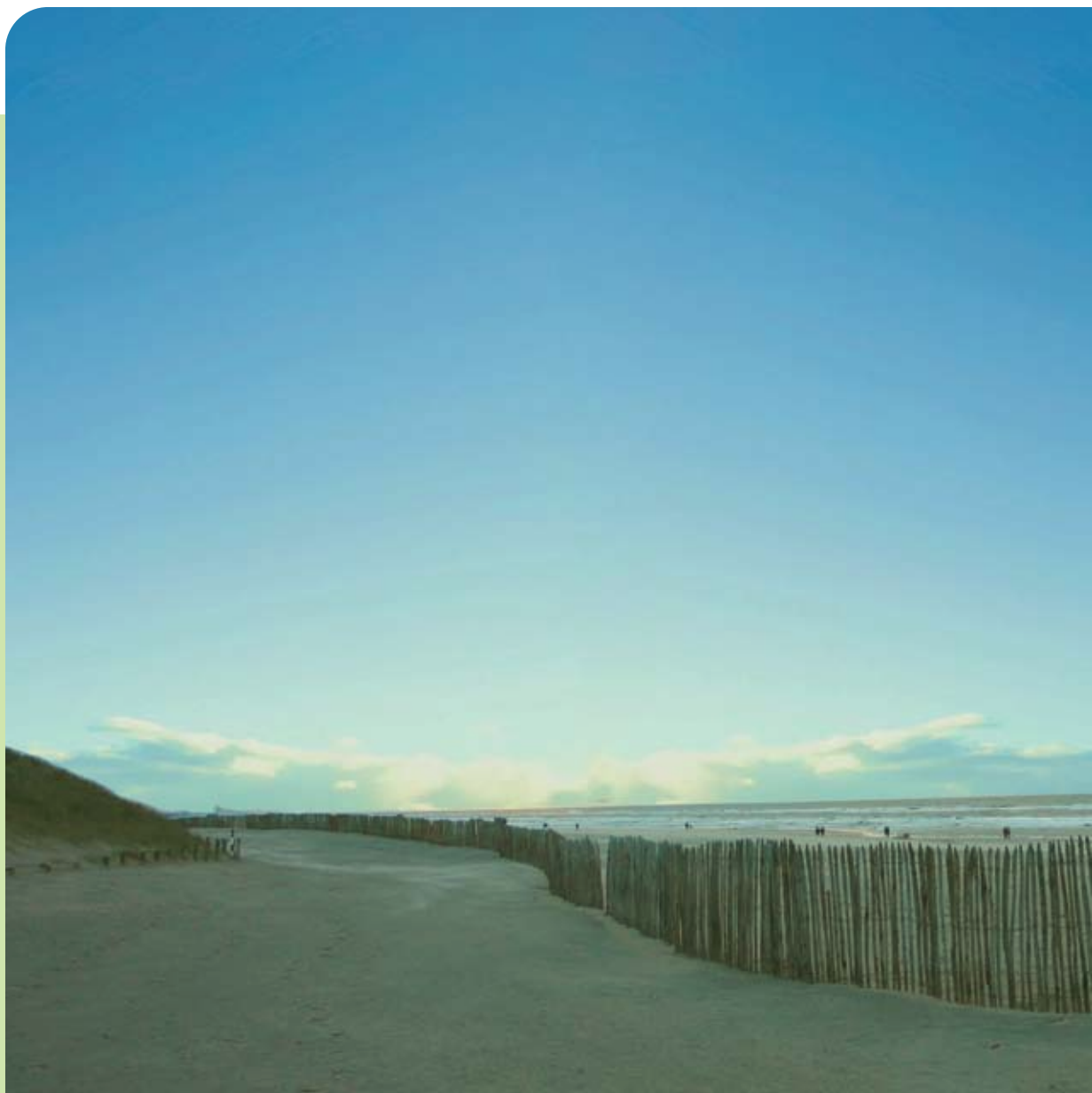
Door Sint Bonaventura en CVHO ontworpen leermiddelen als bijvoorbeeld Identiteit in de vakkenlijn voor de tweede fase Havo en Vwo en de webquests voor de onderbouw VO leggen een relatie tussen vakken/leergebieden en bepaalde levensbeschouwelijke thema's.

Maar Sint Bonaventura biedt in samenwerking met CVHO ook diensten aan als het (mede) organiseren van identiteitscongressen zoals het jaarlijkse Paascongres (samen met andere onderwijsorganisaties) en sabbatdagen, die voeding geven aan de spiritualiteit van onderwijsgevend.

Sint Bonaventura maakt deel uit van de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSR). Hierin zitten vertegenwoordigers van de Nederlandse katholieke bisschoppenconferentie, de ouders, de personeelsorganisaties, de schoolleiders en de besturen die allen een gemeenschappelijke zorg hebben voor de ontwikkeling en de behartiging van de belangen van het katholiek onderwijs.

AOb-leden kunnen zich voor het (gratis) lidmaatschap van Sint Bonaventura aanmelden via info@aob.nl of telefonisch via 0900-4636262.

**Meer weten? Kijk op www.bonaventura.aob.nl
of mail naar Cees Akerboom, voorzitter AOb/Sint Bonaventura info@aob.nl.**

Bonaventura-lezing 2008

Terug naar de bron

Het religieuze erfgoed voorbij de vanzelfsprekendheid

Peter Nissen

Iemand met een beetje katholiek bloed in de aderen kan ontroerd raken als hij nu, negentig jaar later, kennis neemt van de vanzelfsprekendheid waarmee in 1918 de katholieke lerarenvereniging Sint Bonaventura tot stand is gekomen. Een jaar eerder, in 1917, had de katholieke onderwijsorganisator dr. Hendrik Moller in Eindhoven een r.k. handelsschool geopend, twee jaar later omgedoopt in r.k. H.B.S. en inmiddels, na een reeks van naamsveranderingen, sinds tien jaar Pleincollege Sint-Joris geheten.¹ De eerste directeur van die school was de jonge neerlandicus Theo van den Donk, die dat 35 jaar bleef, tot hij opgevolgd werd door de vermaarde neerlandicus Gerard Knuvelde. Van den Donk kuierde op een dag in 1918 met enkele collega's over het schoolplein en constateerde toen dat er nog geen vereniging voor katholieke leraren was.² Voor zo ongeveer alles wat in meer of minder georganiseerd katholiek verband in Nederland gebeurde en voor bijna iedereen die daarbinnen een functie had, was er inmiddels een vereniging, maar nog niet voor de leraren. En dat terwijl het katholiek voortgezet hoger en middelbaar onderwijs en daarmee ook het aantal katholieke leraren snel groeide, zeker sinds de financiële gelijkberechtiging van het bijzonder onderwijs, waarmee in 1917 de decennialange schoolstrijd was beslecht. Dus, zo stelde Van den Donk op het schoolplein aan enkele collega's voor, laten we een katholieke lerarenvereniging oprichten. Dat die vereniging er was, was blijkbaar belangrijker dan de

vraag wat zij moest doen. Want sinds de oprichtingsvergadering van 23 juni 1918 duurde het ruim anderhalf jaar voordat er weer een ledenvergadering plaatsvond. Intussen was men ijverig bezig met het opstellen van statuten en met het beantwoorden van de vraag wie er wel en wie er niet lid mochten worden.

Even ontroerend is de keuze van de naam van de vereniging. Waarom de heilige Bonaventura, de dertiende-eeuwse franciscaanse theoloog en mysticus? Omdat, zo werd in latere gedenkboeken met ontroerende oprechtheid gezegd, die niet nog niet bezet was. Anders gezegd: er was nog geen andere katholieke vereniging in Nederland die Bonaventura als schutspatroon en naamgever had. Bovendien was Bonaventura een man van studie en onderwijs en dus iemand die wel geschikt was als behoeder en voorbeeld van een katholieke lerarenvereniging. De mondelinge overlevering zegt dat de keuze van deze heilige overigens vooral was ingegeven door de kloosternaam van Van den Donks Eindhovense collega, de augustijn Bonaventura Vermeulen, die toen rector was van het Augustinianum, het gymnasium van zijn orde in Eindhoven, en die later oprichtingsrector werd van het Thomascollege in Venlo en uiteindelijk zelfs assistent van de generaal van zijn orde in Rome.³

Wie nu zou denken dat de oprichting van de katholieke lerarenvereniging Sint Bonaventura een klerikale aangelegenheid was, komt bedrogen uit. Integendeel, het was een initiatief van zelfbewuste katholieke leken, die klerikale inmenging liefst buiten de deur hielden. Priester- en pater-leraren konden aanvankelijk zelfs alleen maar belangstellend lid worden en geen gewoon lid. Dat was overigens meer het gevolg van de opstelling van de Nederlandse bisschoppen dan van de lerarenvereniging zelf. Vooral de Bossche bisschop A.F. Diepen, zelf een onderwijzman – hij was de oprichter (in 1885) en eerste rector geweest van de bisschoppelijke kweekschool te 's-Hertogenbosch⁴ –, was van mening dat priesters en leken niet in één vereniging thuishoorden; de geestelijke belangen van priesters en reli-

gieuzen konden daar 'alleen maar averij van oplopen'.⁵ Toen de overijverige Roermondse bisschoppelijke onderwijsinspecteur mgr. dr. P.J.M. van Gils zich met het initiatief tot oprichting van een katholieke lerarenvereniging wilde gaan bemoeien, wees Van den Donk hem onomwonden terecht. Dat was Van Gils niet gewend en hij zou het ook niet vergeten. Zijn wraak kwam, zij het bijna twintig jaar later. Toen Van den Donk in 1935 van de minister van onderwijs de functie van onderwijsinspecteur kreeg aangeboden, wist Van Gils, als lid van de Onderwijsraad, die benoeming te blokkeren. Zo gaan die dingen. 'Als je een keer tegen de kerk piest, droogt dat nooit meer op', zei een collega van Van den Donk in 1979 bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag.⁶

¹ 'De geschiedenis van 't Joris in 't kort': <http://www.sintjoris.sghetplein.nl/tableaux/index.php?pageld=98>.

² G.J. van Veen, Tussen organisatie en inspiratie. 75 jaar NGL/Sint Bonaventura 1918-1993, Sassenheim 1993, 12-13.

³ Joop van 't Hoof en Peter van Overbruggen, Eeuwige jeugd. Een eeuw Augustinianum, Eindhoven 1998, 45-46.

⁴ J.W.M. Peijnenburg, 'Diepen, Arnold Frans (1860-1943)', in: Biografisch woordenboek van Nederland, 2, Den Haag 1985, 123-124.

⁵ Van Veen, Tussen organisatie en inspiratie, 15.

⁶ Van Veen, Tussen organisatie en inspiratie, 13.

Vorbij de vanzelfsprekendheid

De katholieke lerarenvereniging Sint Bonaventura vormt, ofschoon tegenwoordig als katholieke afdeling ondergebracht bij de Algemene Onderwijsbond, een herinnering aan een cultuurperiode die in Nederland bezig is aan haar afsluiting, ja die grotendeels zelfs al verleden tijd is geworden. Ik bedoel de cultuurperiode waarin het kerkelijke christendom een vanzelfsprekende en zelfs dominante plaats innam in de ordening van de Nederlandse samenleving en in de vormgeving van de Nederlandse cultuur. Over het verdwijnen van het maatschappijtype waarin het kerkelijke christendom een vanzelfsprekende centrale plaats innam, wil ik het vandaag hebben, en over de gevolgen van dat verdwijnen, namelijk dat de voortbrengselen van dat kerkelijke christendom in de vorm van religieus erfgoed een object van zorg zijn geworden. Is ook Sint Bonaventura nu religieus erfgoed geworden en is ook uw afdeling een object van zorg? Ik heb in mijn contacten met uw bestuur niet die indruk gekregen. Integendeel, Sint Bonaventura, ooit met een bijna naïeve vanzelfsprekendheid opgericht, heeft het verdwijnen van die vanzelfsprekendheid overleefd. U bestaat nog. En dat roept de vraag op wat de betekenis kan zijn van een organisatie als de uwe voorbij de vanzelfsprekendheid. Ik denk dat die betekenis dezelfde is als die van de religieuze inspiratie voorbij de vanzelfsprekendheid van het kerkelijke christendom. Het afkalven van het kerkelijke christendom stelt ons in staat religie opnieuw te ontdekken: niet als heilig moeten maar als heilig spel, niet als vanzelfsprekendheid maar als avontuur, niet als last maar als uitdaging, niet als verplichting maar als mogelijkheid, niet als een kathedraal van dogma's en wetten maar als een bron van creativiteit en zingeving. Anders gezegd: we kunnen terug naar de bron van het religieuze erfgoed, de kern van wat religie is. Ad fontes! Nederland is momenteel bezig aan die herontdekking van religie. En het onderwijs is de plaats bij uitstek waar leraren, als gepassioneer-

de verhalenvertellers, de regels van dit heilig spel aan een volgende generatie kunnen doorgeven en hen zo de weg naar de bronnen kunnen wijzen.

Maar laten we eerst eens verkennen wat er met het kerkelijke christendom in Nederland gebeurd is en nog gebeurt. Daar is alle reden toe, al was het alleen maar omdat 2008 uitgeroepen is tot het Jaar van het Religieus Erfgoed. Dat is niet zomaar gebeurd. Het uitroepen van dit jaar is een signaal: het religieuze erfgoed is een probleem geworden. Dat probleem heeft wat mij betreft twee kanten. De ene kant staat in de viering van het Jaar van het Religieus Erfgoed bijna exclusief in de aandacht, en dat is de vraag: wie kan het materiële religieuze erfgoed in Nederland nog onderhouden als de religieuze instituties, vooral dus de kerken, dat zelf niet meer kunnen. De andere kant van het probleem krijgt bijna geen aandacht, en dat is kort gezegd de vraag: wie kan het materiële religieuze erfgoed nog echt begrijpen? En die vraag heeft te maken met de verwaarlozing van het immateriële religieuze erfgoed, anders gezegd: met het verhaal rond het religieuze erfgoed. De kerken slagen er kennelijk niet goed meer in om dit verhaal door te geven, in elk geval niet meer aan mensen buiten of aan de rand van die steeds kleiner wordende kerken. En daarin precies, in het doorvertellen van de verhalen, in het aanreiken – en niet in het opleggen dus - van een cultuurtraditie aan een volgende generatie, zie ik een grote rol weggelegd voor het onderwijs.

Religieus erfgoed en kerkelijke krimp

Het initiatief tot het Jaar van het Religieus Erfgoed is genomen door monumenten- en erfgoedinstellingen in Nederland, omdat zij de aandacht van het brede publiek willen vragen voor vooral materiële objecten – dus gebouwen en voorwerpen – die tot het religieuze erfgoed behoren en waarvoor de religieuze instellingen die deze objecten ooit hebben voortgebracht zelf steeds minder zorg kunnen dragen. De initiatiefnemers willen de samenleving en de overheid gevoelig maken voor een gemeenschappelijke en gedeelde verantwoordelijkheid voor de toekomst van het erfgoed. De kerkelijke en andere religieuze instellingen zijn zelf namelijk steeds minder of zelfs in het geheel niet meer in staat de gebouwen en andere objecten in stand te houden en te behoeden voor verval of afbraak. En dat veroorzaakt, in steeds bredere kring, zorgen over de duurzame toekomst van het materiële religieuze erfgoed in Nederland.

Die zorgen hebben te maken met het feit dat de institutionele religie in de Westerse samenleving momenteel een ingrijpend veranderingsproces doormaakt. Religie individualiseert. Zij verschuift van kerkelijk geloof naar individuele zingeving en spiritualiteit.⁷ De meest zichtbare uitdrukking van die verandering is het naar de achtergrond verschuiven van de religieuze instituties, vooral dus de kerken. De zorg voor het onderhoud van het religieuze erfgoed komt daarmee te rusten op de schouders van steeds kleiner wordende, vergrijzende en bovendien armer wordende kerkgenootschappen, krimpende kerken dus. Dat probleem geldt in mindere mate voor de 45 van de ruim 150 synagogen die in Nederland nog als gebedsruimte in gebruik zijn; daar ligt sinds de Shoa de zorg al langer op een klein aantal en op zwaar beproefde schouders. De zorg geldt in nog mindere

mate voor de bijna 450 moskeeën en islamitische gebedsruimten die er in Nederland inmiddels zijn en waarvan de oudste in Nederland, de Mobarak Moskee in Den Haag, pas uit 1955 dateert, als we tenminste voormalige kerken en synagogen buiten beschouwing laten die nu als moskee in gebruik zijn, zoals de katholieke kerk De Zaaier in Amsterdam uit 1928 of de Haagse synagoge uit 1844, die sinds 1987 de Mescidi Aksa Moskee is.

Maar het probleem van het bedreigde vermogen tot onderhoud geldt in zeer sterke mate voor de naar schatting maar liefst 4.220 kerkgebouwen die in Nederland nog in functie zijn. Zij moeten onderhouden worden door parochies en kerkelijke gemeenten die vrijwel allemaal – op enkele uitzonderingen na – hun ledental zien dalen en hun inkomsten en vermogen zien kelderen. Samenvoeging van parochies en wijkgemeenten, in protestants Nederland nog versterkt door de vorming in 2004 van de PKN, waarbij hervormde, gereformeerde en lutherse gemeenten samengingen, zijn aan de orde van de dag, met sluiting en afstoting van kerkgebouwen als gevolg. Afbouw, bezuiniging, fusie en krimp lijken de toverwoorden in het overgeorganiseerde kerkelijke christendom van Nederland geworden te zijn. Die krimp heeft alles te maken met het proces van ontkerkelijking en secularisatie dat zich gedurende de laatste halve eeuw in de Nederlandse samenleving heeft afgespeeld. Dat proces is niet exclusief Nederlands, het doet zich in heel de Westerse wereld voor. Maar in sommige landen, zoals Frankrijk, is het al veel eerder begonnen, en in andere landen komt het nu pas op gang, zoals in Ierland en in Polen, die tot voor kort nog als modelkatholieke landen golden. Volgens het Europees waardenonderzoek, dat sinds 1981 door de Universiteit van Tilburg wordt uitgevoerd en in 2005 uitmondde in de Atlas of European Values, zijn Tsjechië en Estland momenteel koploper in Europa als het om onkerkelijkheid gaat.⁸ Maar dat plaatje kan er over een paar jaar, als er een nieuwe atlas verschijnt, weer heel anders uitzien. Overal in de Westerse wereld zien we de volkskerken

afbrokkelen en in elkaar storten, in het ene land wat later en wat langzamer dan in het andere. In Nederland heeft het proces zich vrij snel, in enkele decennia, voltrokken, en is het scherp zichtbaar door het grote contrast met de beginsituatie, die er namelijk een was van een verzuilde samenleving, waar de confessionele zulen en de grote volkskerken een sterke greep op hun gelovigen en een grote invloed in het maatschappelijk leven hadden. Bij de religietelling in 1809 waren er in Nederland bijvoorbeeld op een bevolking van ruim 2 miljoen slechts 295 mensen die niet tot een kerkgenootschap behoorden.⁹ Bij de volkstelling van 1879 behoorde nog steeds 99,7 procent van de Nederlanders tot een kerk.¹⁰ Nu is dat nog maar goed veertig procent van de Nederlanders. Ongeveer zestig procent van de Nederlandse bevolking rekent zichzelf niet meer tot een kerk, moskee, synagoge, tempel of andere religieuze institutie. De rooms-katholieke kerk verloor tussen 1990 en 2005, dus in vijftien jaar tijd, zestien procent van haar leden, de drie protestantse kerken die sinds 2004 samen de PKN vormen, dus de hervormden, de gereformeerden en de lutheranen, verloren in diezelfde tijd maar liefst 43 procent van hun leden, de doopsgezinden zelfs 51 procent. Ook bij groepen die altijd wat aan de rand van het institutionele christendom hebben geopereerd, zien we teruggang: het Leger des Heils bijvoorbeeld verloor negentien procent van zijn leden en de Getuigen van Jehova verloren zes procent.¹¹ Ook in joodse kring zet de secularisatie zich door, terwijl een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau vier jaar geleden ook al de eerste indicaties van secularisatie in de islamitische gemeenschap vaststelde.¹² Groei is er alleen bij de migrantenkerken¹³ – uiteraard door het simpele gegeven van de migratie -, bij de evangelische en pinksterkerken¹⁴ en ten slotte bij de zwaardere reformatorische kerkgenootschappen, zoals de vrijgemaakt gereformeerden, de Nederlands gereformeerden, de gereformeerde gemeenten en de oud-gereformeerde gemeenten, een groei die in het laatste geval overigens vrijwel geheel aan de grote gezinnen valt toe te schrijven.

ven. Dat is dus een groei zoals ook de rooms-katholieken in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw meemaakten, een groei die ervoor zorgde dat zij bij de volkstelling van 1960 voor het eerst sinds de zeventiende eeuw de protestanten in aantal inhaalden.¹⁵ Maar dat was een triomf van korte duur. Zij deed zich voor juist aan de vooravond van een massale ontkerkelijking. Dit maakt het probleem wel heel duidelijk: Nederland heeft een tijd beleefd van een ongekend hoge kerkelijkheid, die veel sporen in ons monumentale landschap heeft achtergelaten. Maar op die hoge kerkelijkheid volgde een eveneens ongekend snelle ontkerkelijking, waardoor de voormalige volkskerken niet meer in staat zijn nog in stand te houden wat zij ooit hebben opgericht.

Daar komt nog een extra probleem bij: van de overgebleven kerkleden is een steeds kleiner deel nog maar kerkganger. Bezocht in de jaren zestig van de twintigste eeuw nog ongeveer tweederde van de rooms-katholieken een weekeindviering, nu doet dat – volgens de meest recente gepubliceerde KASKI-gegevens, die over 2006 – nog maar 7,6 procent.¹⁶ Ook andere vormen van participatie aan het kerkelijke leven nemen zienderogen af. Het aantal doopsels is in 2006 ten opzichte van het jaar daarvoor landelijk weer met vijf procent gedaald, het aantal kerkelijke huwelijken met acht procent, het aantal uitvaarten met drie procent en het aantal vrijwilligers met vier procent.¹⁷ De kerken vergrijzen en ze hebben steeds meer moeite om nog personeel én vrijwilligers te vinden.

En dan doet zich de vraag voor: hoe moet dat met het materiële erfgoed van de kerken? Wie wil en kan dat nog onderhouden? De Nijmeegse emeritus hoogleraar bestuurskunde Nico Nelissen heeft in juni 2008 tijdens een congres in het kader van het Jaar van het Religieus Erfgoed voorgerekend dat er de komende tien jaar in Nederland naar schatting zo'n 1000 tot 1200 kerkgebouwen door de kerkgenootschappen afgestoten zullen moeten worden.¹⁸ Moeten die dan allemaal zo maar afgebroken worden, zoals sommige rooms-katholieke bisdommen het liefste

zien?¹⁹ Het is een probleem waarvan de kerkgenootschappen zelf de omvang nog maar nauwelijks beseffen. En zij kunnen het in elk geval niet zelf oplossen. Het is een probleem dat gedeeld moet worden door onze hele samenleving, en juist ook door mensen en instanties buiten het kerkelijke erf.

7 Paul Heelas and Linda Woodhead, *The spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality*, Oxford 2005.

8 Loek Halman, Ruud Luijckx and Marga van Zundert, *Atlas of European Values*, Leiden-Tilburg 2005, 70-71.

9 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische verspreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992, 227.

10 Knippenberg, *Religieuze kaart van Nederland*, 227 en 231.

11 Jos Becker en Joep de Hart m.m.v. Linda Arnts, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag 2006, 30-31.

12 Karen Phaet en Frea Haker, *Moslim in Nederland. Deelstudie b: diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid. Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*, Den Haag 2004.

13 Jorge Castillo Guerra, Frans Wijsen en Moniek Steggerda, *Een gebedshuis voor alle volken. Kerkopbouw en kadervorming in rooms-katholieke allochtonengemeenschappen*, Zoetermeer 2006.

14 Van de 281 initiatieven tot stichting van nieuwe kerkelijke gemeenten in Nederland sinds 1990 kwam zestig procent uit evangelische of pinksterkerken. Zie de scriptie van Martijn Vellekoop, *Nieuwe kerken in een nieuwe context. Onderzoek naar gemeentestichting in Nederland en de rol van contextualisatie*, Amsterdam 2008, on line beschikbaar op: <http://www.emergingnetwerk.nl/download/nieuwe-kerken-in-een-nieuwe-context.pdf>.

15 Knippenberg, *Religieuze kaart van Nederland*, 171-172.

16 Jolanda Massaar-Remmerswaal en Ton Bernts, *Kerncijfers 2006 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*, Nijmegen 2007, 8

17 Ton Bernts en Joris Krechting, 'Kerncijfers 2006: daling kerkelijke participatie onverminderd', Rkkerk.nl 5 (2007), 713-715.

18 Thomas Coomans, 'Kerkgebouw overleeft door innovatie', Friesch Dagblad, 24 juni 2008.¹⁹ Dat is immers het beleid van de Nederlandse bisdommen, in september 2008 nog eens bevestigd: bij het ontbreken van een passende vorm van herbestemming liefst afbraak. Zie 'Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie. Nederlandse bisschoppenconferentie formuleert uitgangspunten van beleid', Rkkerk.nl 6 (2008) 540-543..

Na de christenheid

Maar daar doet zich de andere kant van het probleem voelen, dat ik maar even kort aanduid als dat van het groeiend religieus analfabetisme. Steeds minder mensen zijn vertrouwd met de betekenis, de functie, de achtergrond van het religieuze erfgoed. Zij kunnen het materiële erfgoed minder goed begrijpen omdat zij het immateriële erfgoed waarvan het de uitdrukking is, niet meer kennen. Zij kennen het verhaal rond het religieuze erfgoed niet meer. Anders gezegd: steeds minder mensen kennen de betekenis van religieuze symbolen en handelingen, steeds minder mensen zijn vertrouwd met de grote verhalen en de grote namen uit de religieuze tradities. Steeds minder mensen weten wat er zich afspeelt in een kerk of een synagoge, steeds minder mensen kunnen uitleggen wat zij zien als zij een schilderij, een glas-in-loodraam of een beeld zien. Steeds minder mensen weten welk soort teksten zij kunnen vinden op een Torarol, in een kanselbijbel of in een antiphonarium. Voor velen is het materiële erfgoed van het Westerse christendom even vreemd en exotisch geworden als het erfgoed van de Dajaks van Borneo, de Pygmeeën van Centraal Afrika of de Rapa Nui van Paaseiland.

Een Brabantse kennis vertelde mij dat hij onlangs op de Parade in 's-Hertogenbosch een jongetje, wijzend naar de Sint-Jan, aan zijn vader hoorde vragen: 'Pap, wat is dat voor een kasteel?'²⁰ Ik mag hopen dat het jongetje geen Bosschenaar was, maar uit Rosmalen of Vlijmen kwam; dat maakt het nog enigszins draaglijk. Mensen als u die in het onderwijs werkt, zullen met enige regelmaat soortgelijke ervaringen van religieus analfabetisme opdoen. Een collega ving onlangs een gesprek op tussen twee studenten. De ene droeg een rozenkrans als halssieraad, blijkbaar zonder te weten waarvoor dit voorwerp ooit gediend had. Haar vriendin wist haar te zeggen: 'Ja leuk, hè, maar je hebt ze ook nog met een poppetje eraan.' Een andere collega had als hoogleraar middeleeuwse geschiedenis een

heel semester college gegeven over de verhouding tussen kerk en staat in de middeleeuwen. Tijdens het laatste college stak een studente de vinger op en vroeg aarzelend: 'Meneer, die Jezus en die Christus waar u het vaak over gehad hebt, is dat eigenlijk dezelfde?'²¹ Ze had het als een diepzinnige theologische vraag bedoeld kunnen hebben, maar ik vrees toch dat dit niet het geval was. Stuart Murray, een Britse theoloog die veel nadenkt en schrijft over de situatie van wat hij 'Post-christendom' noemt, vertelt de ervaring van een lerares in Londen die het kerstverhaal aan de kinderen vertelde, en toen zij had gezegd dat de pasgeboren baby de naam Jezus kreeg, zei een jongen hevig verbaasd: 'Why did they give the baby a swear word for his name?'²² De jongen kende 'Jesus' kennelijk alleen als uitroep of vloek, iets wat je zegt als je met je vingers tussen de deur komt. De christelijke traditie raakt in vergetelheid; zij begint te behoren tot een historisch erfgoed waarvan steeds minder mensen nog actuele kennis dragen. De verhalen, symbolen, namen en gebruiken van het christendom maken niet langer deel uit van de vanzelfsprekende bagage van jonge Europeanen. Er is een generatie opgegroeid die zelfs niet meer 'van huis uit' iets met het christendom heeft.²³ En die generatie dreigt op religieus gebied analfabeet te worden. De kerken kunnen dat analfabetisme niet meer bestrijden. Zij bereiken nog maar een heel klein segment van de jongeren, en dan vooral diegenen die het bij wijze van spreken het minste nodig hebben. Nee, dé plek waar het religieus analfabetisme bestreden kan worden, is het onderwijs, zowel het basis- als het voortgezet onderwijs. Degenen die een jonge generatie nog de taal, de symbolen, de begrippen, de verhalen kunnen aanreiken van de religieuze traditie die ruim vijftien eeuwen de Europese cultuur en samenleving heeft vormgegeven, de traditie die even noodzakelijk is voor het begrijpen van de doeken van Rembrandt als van de Confessions Tour van Madonna, dat bent u.

20 Dank aan drs. Patrick Timmermans, projectleider van 'Geloven in Brabant', de Brabantse invulling van het Jaar van het Religieus Erfgoed.

21 Deze anekdote is mij ooit verteld door prof.dr. Piet Leupen, emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Een soortgelijke anekdote, spelend aan de Katholieke Leergangen in Tilburg, vertelt Mathieu Spiertz, Van Aartsbisschop tot Zonnelied. Sleutels tot het katholiek erfgoed, Nijmegen 1998, 5.

22 Stuart Murray, Post-Christendom. Church and Mission in a Strange New World, Milton Keynes 2004, 1.

Minder kerkelijk en anders religieus

Is er dan nog behoefte aan de taal, de symbolen, de rituelen en de verhalen van die traditie? En zo ja, dient de kennis van die traditie tot meer dan alleen het begrijpen van museumstukken? Reikt zij verder dan alleen het kunnen interpreteren van ons religieuze erfgoed van voorbije eeuwen? Heeft die taal, hebben die verhalen ook nog een betekenis voor vandaag? Met andere woorden: is er nog behoefte aan de vormentaal van een religieuze cultuur in een postkerkelijk Nederland, een postkerkelijk Europa?

We zien het om ons heen: de kerken en het conventionele christendom worden van het centrum van onze samenleving en onze cultuur naar de marge gedrukt. Kerk en christendom verliezen macht én gezag. 'De westerse cultuur is haar tweeduizend jaar oude perspectief kwijtgeraakt, een perspectief dat als bindmiddel diende. (...) De hemel is naar beneden gekomen en ligt om ons heen, in scherven op de aarde', zo zei de onlangs overleden Kees Fens kort voor zijn dood.²⁴

Maar betekent het verdwijnen van de kerkelijkheid nu dan ook het verdwijnen van de religiositeit? Nee, dat is een denkfout die vaak wordt gemaakt, maar die door sociologisch onderzoek wordt gelogenstraft. Het verdwijnen van de kerken betekent niet het verdwijnen van de religie. De cultuur- en godsdienstsocioloog Joep de Hart, verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau en betrokken bij onderzoeken als Godsdienstige veranderingen in Nederland en God in Nederland, vatte de ontwikkelingen die zich op levensbeschouwelijk gebied in ons land voordoen, twee jaar geleden in de titel van een klein boekje kernachtig en misschien wat té kort door de bocht samen in de woorden: Meer geloof, minder kerk.²⁵ Dat er meer geloof zou zijn, is volgens mij nog niet aangetoond. Maar wel is duidelijk

dat religiositeit niet in hetzelfde tempo verdwijnt als de traditionele institutionele vormen ervan. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat twee derde – in het éne onderzoek, namelijk God in Nederland, 63 procent, en in het andere, dat van een groep godsdienstpsychologen, zelfs 71 procent - van de Nederlandse bevolking meer of minder regelmatig iets doet dat zij zelf bidden noemen.²⁶ Ook uit het grote Europese waardenonderzoek blijkt iets soortgelijks: ongeveer de helft van alle Europeanen bidt of mediteert minstens één keer per week.²⁷ Mensen worden door het verdwijnen van de kerkelijkheid dus niet per se minder religieus, maar wel anders religieus. Zij zoeken voor hun levensbeschouwing niet meer vanzelfsprekend de gebaande paden van de kerkelijke traditie op, maar zoeken hun eigen weg. Sommigen noemen dat wat denigrerend ‘knutselreligiositeit’ of ‘religie à la carte’, anderen spreken van ‘postmoderne spiritualiteit’, ‘zoekreligiositeit’, ‘soloreligiositeit’ of ‘levensbeschouwelijk eclecticisme’.²⁸ Voor die ‘zoekreligiositeit’ putten mensen uit bronnen die uit de grote religieuze tradities voortkomen, die van het christendom en het jodendom, maar ook die van het Oosten of die van de islamitische Soefimystiek. Maar ook de beeldende kunst, de muziek, de poëzie, de natuur en de erotiek zijn in toenemende mate bronnen van religieuze inspiratie. Mensen binden zich niet meer gemakkelijk voor het leven aan één religieuze institutie of één traditie. Zij kunnen ook geloven zonder meteen levenslang ergens bij te horen: ‘believing without belonging’.²⁹ En bovendien: religieuze tradities zijn poreus geworden. Mensen, ook zij die zich nog als kerklid beschouwen, stellen hun eigen menu samen. Glaube als Patchwork kopte het Duitse weekblad Der Spiegel in 2005 boven een artikel dat verslag deed van een onderzoek over kerk en religie in Duitsland, uitgevoerd naar aanleiding van het pausbezoek en de Wereldjongerendagen in Keulen.³⁰ Mensen, binnen en buiten de kerken, zijn in hun religiositeit flexibel geworden.³¹ Zij zijn buigzame gelovigen geworden, pelgrims onderweg, zoekers. Het lijvige rapport van de Wetenschappelijke Raad voor

het Regeringsbeleid, Geloven in het publieke domein, bracht twee jaar geleden deze zoekers buiten de kerken samen onder de noemer 'ongebonden spirituelen'. In het onderzoek van de WRR was deze groep met 26 procent zelfs iets groter dan het aantal kerkelijke christenen.³²

- 23 James Kennedy, 'Geloof achter de dijken. Religie in de Nederlandse samenleving en cultuur', in: G.A.M. Beekelaar en P. van Tongeren (red.), *Stadsgezichten. Wandelen door de geschiedenis van christendom en cultuur*, Nijmegen 2005, 132-142
- 24 H.M. van den Brink en Rachel Visscher, 'Die kerk hoort bij mij', *Trouw*, 7 juni 2008, Letter&Geest 2-5. Zie ook H.M. van den Brink en Rachel Visscher, 'Tussen de scherven van de hemel. Een gesprek met Kees Fens', *De Gids* 171 (2008) 561-565, citaat 567.
- 25 Joep de Hart, *Meer geloof, minder kerk*, Lelystad 2006.
- 26 Sarah Bänziger, *Still Praying Strong. An empirical study of the praying practices in a secular society*, Enschede 2007, 54, noemt een percentage van 71; Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen 2007, 47, komen op een percentage van 64 uit (want 36 procent bidt nooit).
- 27 Halman, Luijkx and Van Zundert, *Atlas of European Values*, 60.
- 28 Joep de Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', in: Bernts, Dekker en de Hart, *God in Nederland*, 118-192.
- 29 Grace Davie, *Religion in Britain since 1945: believing without belonging*, Oxford 1994.
- 30 'Glauben als Patchwork', *Der Spiegel* 2005, Nr. 33 (themanummer Gläubige, verzweifelt gesucht), 138.
- 31 Chris Doude van Troostwijk, Evert van den Berg en Leo Oosterveen (red.), *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam 2008.
- 32 Gerrit Kronjee en Martijn Lampert, 'Leefstijlen en zingeving', in: W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam 2006, 171-208, met name 176.

Religie als heilig spel

Vanuit de kerken klinken vooral klaagzangen over het ledenverlies en de krimp, over het wegvallen van de vanzelfsprekendheid van het christelijke in onze cultuur en samenleving. Maar ik pleit ervoor de andere kant te zien, de kansen voor religie voorbij de vanzelfsprekendheid. Door het afkalven van de institutionele religiositeit is een ander soort religiositeit tot ontwikkeling gekomen en zichtbaar geworden, een flexibele religiositeit. Of, om het in de woorden van de Amsterdamse antropoloog André Droogers te zeggen: religiositeit is als heilig spel herontdekt. Spelen is het tegelijk kunnen hanteren van de regels van meer dan een werkelijkheid, bijvoorbeeld die van een zichtbare en een onzichtbare, van de werkelijkheid van de feiten en die van de verbeeldingskracht, of de werkelijkheid van het heden samen met die van het verleden en de toekomst. Dat is wat in religiositeit gebeurt. 'Er is', aldus André Droogers, 'in onze tijd, meer dan ooit tevoren, ruimte gekomen om zonder toezicht van bovenaf alternatieven uit te proberen, te proeven, te verkennen – en eventueel weer af te wijzen. Dankzij dit heilig spelen kan God van buiten naar binnen migreren.'³³

Wij worden uitgedaagd religie weer opnieuw als een spel met meer werkelijkheden te ontdekken.³⁴ En wij zijn allemaal samen de spelers van dit spel. Religie is niet langer van de kerken alleen. Religie is van ons allemaal. Wij zijn allemaal spelers in het veld. Maar dan moeten wij er ook allemaal samen voor zorgen dat óók de knikers van dit spel, dus de objecten van ons materiële religieuze erfgoed, bewaard blijven. En wij moeten vooral de verhalen blijven doorvertellen die ons de regels van het spel aanreiken en doorgeven. We moeten de verhalen vertellen van de mensen die vóór ons het spel gespeeld hebben, het geloofsverhaal van de generaties die aan ons voorafgingen en die eeuwen aan religieuze expertise hebben samengebracht. Dat doorvertellen van de verhalen is een opdracht voor ons

allemaal, voor iedereen die de christelijke traditie zelfs maar enigermate ter harte gaat. Maar de plek bij uitstek waar het moet gebeuren en waar het kan gebeuren, is het onderwijs.

33 André Droogers, 'Secularisatie: een vloek voor de kerk, een zegen voor religieuze flexibiliteit', in: Doude van Troostwijk, Van den Berg en Oosterveen, Buigzame gelovigen, 121-129, citaat 128.

34 Voor het beeld van religie als heilig spel, zie ook Jan Bluysen en Gerard Rooijackers, God verborgen en nabij. Religie als heilig spel, Amsterdam 2002.

Kennis, kunde en kunst

De expertise van de generaties die aan ons voorafgingen, is volgens mij op een drievoudige manier in het onderwijs van belang.

Om te beginnen verschaft het immateriële religieuze erfgoed, dus het verhaal van de christelijke traditie, aan jonge mensen een taal die hen van hun religieuze spraakeloosheid kan bevrijden. Het erfgoed reikt beelden, begrippen, symbolen, verhalen aan, die duiding kunnen geven aan ervaringen en intuïties van jonge mensen, die een kader kunnen geven aan hun vaak nog vormeloze religiositeit, die woorden kunnen verschaffen voor wat zich zo moeilijk laat uitspreken. Het erfgoed kan de bedding aanreiken waarin een nieuwe religieuze stroom zich kan bestendigen en zich verder kan ontwikkelen, een religieuze stroom die uiteindelijk uit dezelfde bron voortkomt als de stroom die de bedding ooit heeft doen ontstaan.

Op de tweede plaats kan het religieuze erfgoed bijdragen aan de ontwikkeling van religieus onderscheidingsvermogen bij jonge mensen. Zij hoeven niet alles voor waar te houden wat zich als zodanig aandient. Er komt veel op hen af. Maar niet alles heeft evenveel diepgang. Veel van wat als spiritualiteit wordt aangedient, is gericht op commercieel belang – elke goeroe heeft zijn giro – en op goedkoop en snel succes, op ‘wellness’ en op Happinez. Op de commerciële zenders in Nederland, RTL en SBS, wordt onder de titel Astro TV dagelijks uren lang geestelijke verzorging verstrekt door astrologen, pendelaars, kaartenleggers en andere mediums, en via internet zelfs 24 uur per dag. Op zondagavond kan de televisiekijker op NET 5 vijf uur lang genieten van spannende series over het bovennatuurlijke met titels als Charmed, Ghost whisperer, Medium en Supernatural. Ik zie er geen enkel heil in jonge mensen te ontraden hiernaar te kijken, om van verbieden nog maar te zwijgen. Een van mijn eigen dochters is verslingerd aan de serie Medium en een andere neemt het in discussies graag op voor Char, het

Amerikaanse medium dat via RTL 4 'readings' verrichtte. Maar ik vind het wel van belang dat jonge mensen er met kritisch onderscheidingsvermogen naar kunnen kijken. Ik vind het van belang dat zij hun religieuze honger niet laten stillen door het eerste het beste fast food dat langs komt, of dat fast food nu Astro TV heet of Alpha-cursus. Want het kritisch onderscheidingsvermogen is niet alleen nodig voor het aanbod aan paranormale religiositeit, ook het aanbod van de gevestigde religies verdient het kritisch getoetst te worden door de expertise van hun eigen traditie, zoals in het geval van de Alpha-cursus, tegenwoordig ook populair in enkele Nederlandse katholieke bisdommen, trefzeker is gedaan door de Britse theoloog Pete Ward in zijn artikel 'Alpha: The McDonaldisation of Religion'.³⁵ Het onderwijs is dé plek waar aan religieus onderscheidingsvermogen gebouwd en gesleuteld kan worden, dankzij het doorgeven van de expertise uit de grote religieuze tradities van de mensheid, de christelijke – die uiteindelijk toch de cultuurtraditie is waarin wij staan – voorop.

Er is nog een derde reden waarom het van belang is de expertise van ons religieuze erfgoed in het onderwijs door te geven. Juist het religieuze erfgoed kan immers duidelijk maken waar het in het onderwijs om gaat: om de overdracht van kennis, kunde én kunst. Het onderwijs draagt kennis over opdat jonge mensen het leven begrijpen, het draagt kunde over – in de zin van praktische en communicatieve vaardigheden, weerbaarheid en zelfredzaamheid - opdat jonge mensen het leven aankunnen én het draagt kunst over opdat jonge mensen van het leven kunnen genieten. Juist op dat laatste gebied heeft het materiële en immateriële religieuze erfgoed veel te bieden. De verhalen en symbolen zijn producten van de verbeeldingskracht, de rituelen en feesten zijn instrumenten om het leven te vieren. Wij moeten jonge mensen ook leren het leven te vieren. Het religieuze erfgoed kan ons daarbij helpen.

Aandacht voor het religieuze erfgoed in het onderwijs kan bijdragen aan wat Anne

Provoost in haar recente pamflet *Bemide ongelovigen bepleit*, namelijk 'weer een gevoel voor het onbekende ontwikkelen, jongeren opvoeden met een gave voor abstractie, een aanvoelen van figuurlijke uitdrukkingen en overdrachtelijke betekenissen, voor allegorieën en parabels, voor esthetiek en verleiding'.³⁶

Ik zie dus voor het onderwijs, en zeker voor scholen die uit een confessionele traditie zijn voortgekomen, een grote rol weggelegd in het doorgeven van het immateriële religieuze erfgoed. Maar daarvoor is het een en ander nodig.

Ten eerste: het doorgeven van het religieuze erfgoed is niet uitsluitend de taak van het vak godsdienst/levensbeschouwing. Integendeel, het is een taak die is weggelegd voor alle vakken waarin ook maar iets van dit erfgoed kan doorklinken. Het moet niet als een nieuwe eindterm aan het toch al vaak overbelaste takenpakket van afzonderlijke vakken worden toegevoegd, maar het is een vakoverschrijdend referentiekader voor het geheel van het onderwijs. In maart 2007 heeft op initiatief van de Nederlandse Katholieke Schoolraad een geslaagd expertseminar plaatsgevonden om te komen tot de formulering van een canon van het christendom voor het katholiek onderwijs: wat willen wij aan onze leerlingen minimaal meegeven aan kennis en ervaringen uit de christelijke cultuurtraditie.³⁷ Het is nu helaas – om mij onbekende redenen - al meer dan een jaar stil rond dit initiatief. Ik hoop dat het spoedig weer in beweging komt.

Ten tweede: de leerkrachten in het basis- en voortgezet onderwijs dienen over de competentie te beschikken om het religieuze erfgoed aan hun leerlingen door te geven. Als het religieuze analfabetisme ook in hun generatie al heeft toegeslagen, moet die competentie opnieuw ontwikkeld worden, bijvoorbeeld door een nascholingsaanbod. Ook daarover waren tijdens de expertmeeting van de NKSR al gedachten ontwikkeld.

En ten slotte: voor de leerling is het van belang te weten waar de docent staat.³⁸

Die mag gerust laten zien hoe hij zichzelf tegenover het religieuze erfgoed verhoudt, ook als die verhouding er een is van distantie of zelfs afkeer. De leerkracht hoeft geen enkele leerling te bekeren; hij is geen missionaris. Hij schrijft ook niet voor hoe zijn leerlingen over het erfgoed moeten denken. Er mag wel van hem verwacht worden dat hij met aandacht en interesse over het religieuze erfgoed spreekt, en liefst ook met de passie die wij ons allemaal herinneren van de beste leraren uit onze eigen jeugd.

35 Pete Ward, 'Alpha: The McDonaldisation of Religion', *Anvil* 15 (1998), 279-286.

36 Anne Provoost, *Bemide ongelovigen. Atheïstisch sermoen*, Amsterdam 2008, 41.

37 Wilbert van Walstijn (red.), *Het verhaal van het christendom. Een proeve van een canon van het christendom voor katholiek onderwijs. Rapportage van het expert-seminar op 16 en 17 maart 2007 te Vught*, Den Haag 2007.

38 Ik roep in herinnering wat Kees Waaijman tijdens de vorige Bonaventuralezing in 2003 zei: 'een leraar in de geest van Jezus verbergt zich niet achter instanties of instituten, maar spreekt zelf in de eerste persoon enkelvoud en op eigen verantwoordelijkheid, op eigen gezag'. Kees Waaijman, *De spiritualiteit van de leraar*, Den Haag 2004 (bijlage bij *Reflexief* 3, nr. 1), 5.

Katholieke afdeling van de AOb

AOb.Bonaventura

Jaarbeursplein 22

Postbus 2875

3500 GW Utrecht

0900-463 62 62

info@aob.nl

www.aob.nl

www.bonaventura.aob.nl